

BABƏK KƏRİMOV
*AMEA-nın Tarix İnstitutunun “Yeni
tarix”şöbəsinin doktorantı*
E-mail: babekkerimov@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ MAARİF SİSTEMİNİN VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: İrəvan, şəhər, maarif, sistem, vəziyyət.

Ключевые слова: Иреван, город, просвещение, система, положение.

Key words: Yerevan, city, educational, system, status

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında və o cümlədən onun milli ucqarlarından birini təşkil edən Azərbaycanda maarif sisteminin durumunda xeyli yeni və mütarəqqi təzahürlər meydana gəlməyə başlamışdı. Hələ əsası XIX əsrdə qoyulmuş dünyəvi məktəblər şəbəkəsi bu dövrdə xeyli dərəcədə genişlənir, müsəlman ucqarlarda qızların təhsil almasına qoyulmuş və xürafatdan irəli gələn əngəllər tədricən aradan qaldırılırdı.

XX əsrin əvvəllərində İrəvanda ibtidai və orta təhsil verən müəssisələr, bir Müəllimlər seminariyası və bununla yanaşı, bir sıra fərdi məktəblər, həmçinin mollaxanalar fəaliyyət göstərirdi. İrəvanda fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblər xəzinə hesabına fəaliyyət göstərən və ictimai olmaqla iki yerə bölünürdü. 1902-ci il məlumatlarına əsasən İrəvan quberniyasında 1-i şəhər, 1-i Müəllimlər İnstitutu nəzdində, 4-ü kənd məktəbi olmaqla xəzinə hesabına 6 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi[1, 83]. İctimai əsaslarla fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblərdən 14-ü şəhər, 12-si zəmski, 8-i ikisınıfli, 10-u birsinifli, 10-u xristian məktəbi idi[1, 83]. 1902-ci ilə aid “İrəvan quberniyasının yaddaş kitabı” adlı mənbədə isə İrəvan quberniyasında İrəvan kişi gimnaziyası, İrəvan Qız Gimnaziyası, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, 3 sinifli İrəvan şəhər məktəbi, 2 sinifli İrəvan qız məktəbi, İrəvan Müəllimlər Seminariyası nəzdindəki məktəb, 2 sinifli İrəvan rus-tatar məktəbi, İrəvan türmə nəzdində 1 sinifli məktəb fəaliyyət göstərirdi məlum olur[1, 78-82]. Ümumilikdə isə İrəvan quberniyasında 99 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi[1, 83].

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın tarixi bölgələrindən birini təşkil edən Qərbi Azərbaycanın təhsil sistemində yeni təzahürün-qız məktəblərinin açılması ilə səciyyəvi olmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi İrəvanın maarif sistemində oğlanlar bu və ya digər şəkildə cəlb edilsələr də, qızlar təhsil sistemindən kənar qalmış və bu sahədə acınacaqlı vəziyyət yaranmışdı. Artıq XX əsrin əvvəllərində Bakıda müsəlman qız məktəbinin açılmasına uğurlu təşəbbüs göstərilmiş və bu proses sonradan İrəvanda geniş vüsət almışdı. İrəvanda azərbaycanlı qızların dünyəvi təhsil almaları üçün münbit şərait yalnız XX əsrin əvvəllərində yarandı. İrəvanda azərbaycanlı qızlar üçün rus-tatar məktəbinin açılması 1901-ci ilə təsadüf edir. Həmin məktəbin açılmasının təşəbbüskarı Antonina Valentina Kalinina olmuşdur[2, 99]. Məktəb Qafqazda mövcud olan və müsəlman qızların təhsil aldıkları üç ibtidai məktəbdən biri olmaqla, Bakıda açılan analoji məktəbə uyğun olaraq qurulmuşdu. Məktəbdə oxuyan uşaqlar Azərbaycan dili ilə yanaşı, həm də rus dilində təhsil alırdılar[3, 117, iş 459, v. 124-125].

İrəvanda qız məktəblərinin açılması prosesi sonrakı dövrlərdə də davam edirdi. 1913-cü il sentyabrın 15-də açılan ikinci şəhər qız məktəbi bu prosesin müsbət təzahürlərindən biri hesab edilə bilər. Məktəbin açılmasının təşəbbüskarı olmuş P.V.Miansarova quberniya

məktəbləri idarəsinə yazdığı məktubda məktəbin açılışı haqqında yazırdı: “Sentyabrın 16-da məktəbin açıldığını elan etmişdik. Şagirdlər gəlmədiyini nəzərə alaraq ancaq sentyabrın 30-da məşğələlərə başlaya bildik. Cəmi 8 şagirdimiz vardı. İndi 18 şagirdimiz var”[4, F. 19, siy.1. iş 1201]. Əvvəl Staro-Kazarmennoy küçəsi 2 №-li evdə yerləşən məktəb sonradan Quberniya küçəsi 18-ə köçürülmüşdü.

İrəvan şəhərində qızların təhsil alması üçün açılan bu ikinci məktəbdə təhsil prosesi 1916-cı ildə iki şöbədə həyata keçirilirdi. Birinci şöbədə evdarlıq, davranış qaydalarını, məişət məsələlərini, şer öyrətmişlər. İkinci şöbədə isə proqram xeyli səviyyəli və geniş olmuşdu[4, F. 19, siy.1. iş 1201]. Artıq 1915-1916-cı tədris ilində məktəbin birinci şöbəsində 19, ikinci şöbəsində isə 5 azərbaycanlı qız təhsil alırdı[4, F. 19, siy.1. iş 1201].

İrəvanda qız məktəbləri açılması təşəbbüsü erməni qadını Ter-Sarksyan tərəfindən də irəli sürülmüş və bu haqda Qafqaz tədris dairəsinə müvafiq xahişlə müraciət edilmişdi. Qafqaz tədris dairəsinin müdiri xanım Ter-Sarksyana göndərdiyi təliqədə İrəvanda dördsinipli qadın progimnaziyasının açılmasına razılıq vermişdi[4, F. 19, siy.1. iş 1201]. Bu gimnaziyaya 15 azərbaycanlı qız qəbul olmuşdu.

Lakin çox zaman çarizm öz ənənəvi siyasətinə sadıq qalaraq məktəblərin açılması üçün irəli sürülən təşəbbüsləri müxtəlif bəhanələrlə rədd edirdi. 1911-ci ildə irəli sürülən belə təşəbbüsün birində həmin il sentyabrın 1-də İrəvanda proqramına latın, fransız və alman dillərinin daxil edildiyi 7 sinifli realni məktəbin açılması göstərilirdi. Məktəb pedaqoji şurasının sədrinin Arxangelsk, fransız dili müəlliminin Əliyeva, İrəvan seminariyasının məzunları B. Mnasokonyan və Ə.Axundovun adı müəllim təyin olunması və hər bir müəllimə 700 manat maaş nəzərdə tutulmuş və bununla bağlı müraciət edilmişdi[5, F. 19, siy.2. v.30]. Lakin bu müraciət 18 sentyabr 1911-ci il tarixli 20134 sayılı sərəncamla rədd edilmişdi[6, F. 19, siy.2. v.30]. Bu məktəbin əvəzinə sonradan ticarət məktəbi açılmışdı.

İmperiya hakimiyyət dairələrinin yaratdıqları bürokratik əngəllərə baxmayaraq İrəvanda məktəblərin açılması davam edirdi. Bəzən mövcud məktəblərin bazaları əsasında yeni və müasir zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılırdı. Məsələn, 1900-cü ildə İrəvan şəhər ibtidai məktəbi Puşkin adına üçsinipli məktəbə çevrilmişdi[7, F. 117, iş 459, v. 124-125]. 1901-ci ildə Puşkin məktəbi nəzdində 15-50 yaşlı kişilər üçün bazar günü məktəbinin açılmasının əhalinin bu yaş qrupunun savadlanması baxımından mühüm addım idi. Bazar günü məktəblərində müxtəlif fənlərin tədris olunması nəzərdə tutulurdu. Bu fənlər sırasına ilahiyyat, rus dili, riyaziyyat, erməni və Azərbaycan dilləri, rəsmxətt məşğələlərinin keçilməsi nəzərdə tutulurdu[8, F. 12, iş 14, v.6.9].

İrəvanda XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı uşaqların ibtidai təhsilə cəlb edilməsi yenə də kafi səviyyədə deyildi. 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumatlardan aydın olur ki, həmin il İrəvan quberniyasının ibtidai məktəblərində 7562 kişi, 1820 qadın cinsindən olan uşaq təhsil almışdır[9, 310]. Təhsil alan uşaqlar içərisində ermənilər 5629 oğlan, 1283 qızla təmsil olunduqları halda, bu rəqəm azərbaycanlılar üçün müvafiq olaraq belə idi: 1090 oğlan və 96 qız[9, 310]. Başqa sözlə desək azərbaycanlılar ibtidai məktəblərdə bütün təhsil alan şagirdlərin cəmi 11,2%-ni təşkil edirdi.

Təhsil sahəsində məlum problemlərə baxmayaraq bu dövrdə təhsil alan şagirdlərin sayı xeyli dərəcədə artmışdı. Müşahidə edilən müsbət tendensiyalardan biri şagird kontingenti içərisində qızların sayının nəzərəcarpacaq dərəcədə artması idi. Əgər XIX əsrin ikinci yarısında İrəvanda təhsil alan qızların sayı 1-2 nəfərlə hesablanırdısa, artıq XX əsrin əvvəllərində artıq onlarla qız dövrün müasir tədris proqramını keçərək müvafiq sənədlər almışdı.

1914-cü ilin yanvarın 20-nə olan statistik məlumata görə, İrəvan quberniyası ərazisində olan 15 rus-tatar məktəbində 911 şagird təhsil almışdır ki, bunlardan da 60 nəfəri qız idi [10, 99].

İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən dünyəvi təhsil müəssisələrində oxuyan azərbaycanlı şagirdlərin digər millətlərə nisbətən say cəhətdən çəkisi XX əsrin əvvəllərində də nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməmişdi. 1902-ci ilə dair statistik məlumatlara görə, bu ildə İrəvan kişi gimnaziyasında təhsil alan 376 şagirdin 61 nəfərini və yaxud 16,2 %-ni azərbaycanlı oğlanlar [10, 78], qadın gimnaziyasında təhsil alan 333 şagirdin 4 nəfərini və yaxud 1,2%-ni azərbaycanlı qızlar təşkil edirdi [10, 79].

Azərbaycanlıların diyarda azlıq təşkil etmədikləri halda dünyəvi təhsilə digər millətlərlə (xüsusilə, ruslar və ermənilərlə) müqayisədə xeyli dərəcədə az cəlb edilməsinin obyektiv subyektiv səbəbləri haqqında danışılmışdır. Xüsusilə, azərbaycanlı qızların təhsil müəssisələrində az təmsil olunmasını fikrimizcə, milli mentalitetdən irəli gələn bəzi məsələlərlə və sosial vəziyyətlə izah etmək düzgün olardı. Təsadüfi deyildir ki, təhsil alan qızların çoxu yuxarı təbəqələrə məsub olan ailələrdən idi. Qızların təhsili vəziyyəti acınacaqlı olaraq qalmaqda davam edirdi. 1916-cı il məlumatlarına əsasən azərbaycanlı qızlar quberniyada bütün təhsil alan qızların cəmi 5,2 %-ni təşkil edirdi [11, 310].

XX əsrin sonrakı onilliyində İrəvan şəhərinin təhsil müəssisələrində oxuyan şagirdlər içərisində azərbaycanlı şagirdlərin-həm oğlanlar, həm də qızların xüsusi çəkisi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli dərəcədə artmışdı. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

1916-cı il məlumatlarına əsasən İrəvan şəhərində oxuyan şagirdlərin təhsil müəssisələri və milli mənsubiyyətə görə bölgüsü [11, 284-304].

Tədris müəssisələri	Şagirdlərin ümumi sayı	Ruslar	Gürcülər	Ermənilər	Azərbaycanlılar	Digər xalqlar
İrəvan gimnaziyası	727	94	14	437	141	41
Müəllimlər Seminariyası	117	36	4	35	22	20
Ripsime gimnaziyası	405	115	245	13	14	18
Ali ibtidai Məktəblər	88	16	1	42	22	7
Kilsə ibtidai məktəbləri	367	110	-----	46	2	209

Statistik məlumatlardan aydın olur ki, İrəvan gimnaziyasında təhsil alan azərbaycanlıların sayı 1902-ci ilə nisbətən artaraq 1916-cı ildə 19,3%-ə çatmışdı. Statistik məlumatlar azərbaycanlıların sayının ali ibtidai məktəblərdə xeyli dərəcədə artdığını göstərir. 1916-cı ildə ali ibtidai məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlı şagirdlər bütün təhsil alanların 25%-ni təşkil edirdi.

Arxiv məlumatlarından aydın olur ki, İrəvan müəllimlər seminariyasında 1916-1917-ci tədris ilində 22, 1917-1918-ci ildə isə 23 nəfər-cəmi 64 nəfər azərbaycanlı təhsil almışdı [12, F. 197, iş 5.v.9]. Müəllimlər Seminariyasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi elə əsrin ilk illərinə nisbətən xeyli dərəcədə artmış, başqa sözlə desək, 1902-ci illə müqayisədə onların sayı 1918-

ci ildə 65,2% artmışdı. Qızlar təhsil alan İrəvan Ripsime Gimnaziyasında təhsil alan qızların sayı müvafiq olaraq 1915-1916-cı tədris ilində 13, 1916-1917-ci ildə 11, 1917-1918-ci ildə isə 11 nəfər-cəmi 35 nəfər olmuşdu[12, F. 197, iş 5.v.9]. 1916 -cı ilə nisbətən Ripsime Gimnaziyasında təhsil alan azərbaycanlı qızların sayı 3 nəfər azalmışdı. Statistik məlumatlardan görünür ki, diyarda azərbaycanlı əhali çoxluq təşkil etsə də, onlar təhsilə xeyli dərəcədə az cəlb olunmuşdular. Təhsil alan şagirdlərin cinslərinə görə təsnifatına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısı ilə müqayisədə qızların təhsil prosesinə cəlb edilməsi sahəsində ciddi irəliləyiş baş versə də, XX əsrin əvvəllərində onların sayı yenə də oğlanlardan ikiqat az idi.

Azərbaycanlıların geniş şəkildə təmsil olunduqları təhsil müəssisələri sırasında gimnaziyalar və qəza məktəbləri xüsusilə seçilirdi. 1913-cü ildə İrəvan quberniyasının şəhər məktəblərində təhsil alan 1273 nəfərdən 342 nəfəri, qəza məktəblərində oxuyan 13971 nəfərdən 1674 nəfəri azərbaycanlı idi[13, 99]. Başqa sözlə desək, Şəhər məktəblərində təhsil alan bütün şagirdlərin 26,8, qəza məktəblərində təhsil alan şagirdlərin isə 11,9%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi.

İrəvanlı uşaqların gimnaziyaya hazırlanması üçün şəhərdə mövcud olan pansionatların da mühüm rolu var idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Əziz Şərifin yazdığına görə, XX əsrin əvvəllərində İrəvanda iki belə pansionat var idi[14, 45]. Bu pansionatlardan biri müəllim Cəfərbəy Cəfərov tərəfindən, digəri isə İbadulla bəy Muğanlinski tərəfindən açılmışdı. Yeni tipli məktəb şəklində qurulan pansionatda ciddi intizam hökm sürürdü. Ə. Şərifin yazdığına görə, intizamı pozan şagird şəxsən İbadulla bəy tərəfindən cəzalandırılırdı[14, 45]. 1906-cı ildə görkəmli pedaqoq Cabbar Məmmədov pansiona müəllim kimi dəvət olunmuşdu. Həmin il bu tədris ocağında oxuyan şagirdlərin sayı 19-a çatmışdı ki, onların arasında Azərbaycanın gələcək böyük ictimai və elm xadimləri-Mustafa Topçubaşov, Əziz Şərif, Mirəhməd Miryəhyayev və digərləri var idi. İ. Muğanlinski 1912-ci ildə pansionatı C. Məmmədova tapşıraraq İrana köçmüş və ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvanda mövcud olan məktəblər ən müxtəlif problemlərlə-bürokratik əngəllərdən tutmuş maliyyə vəsaitinin çatışmaması kimi əngəllərlə qarşılaşmışdılar.

İrəvan məktəblərinin normal fəaliyyətinə ciddi təsir göstərən mənfi amillərdən biri maliyyə çatışmazlığı problemi və müəllimlərin əmək haqqının olduqca aşağı olması idi. 1906-cı ildə İrəvan quberniya xalq məktəbləri direktoru İrəvan şəhər rəisinə göndərdiyi məktubda rus-tatar qız məktəbinin maliyyə probleminə toxunaraq göstərirdi ki, məktəbə şəhər büdcəsindən hər il 620 manat vəsait ayrılrsa böhran aradan qaldırıla bilər[15, F. 117, iş 459, v. 124-125]. Bunun ardınca kişi rus-tatar məktəblərinin də maliyyə probleminə toxunan direktor 1905-ci ildə bu məktəbə ancaq 200 manat verildiyini göstərirdi. Direktor göstərirdi ki, cari ildə bu vəsaitin də kəsilməsi vəziyyəti o həddə çatdırıb ki, müəllimlərdən biri bir neçə ay əmək haqqı ala bilməyib[15, F. 117, iş 459, v. 124-125]. Lakin problemin ciddiliyinə baxmayaraq şəhər Duması 1907-ci il fevralın 7-də keçirilən iclasında bunu rədd etmişdi.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan məktəblərinin inkişafını ləngidən amillərin üzərinə daha biri- müharibənin başlanması və onun törətdiyi çətinliklər də əlavə edildi. Müharibənin İrəvanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatına daha dərinlən təsir etməsinin səbəbi bölgənin müharibənin fəal hərbi əməliyyatlar zonasının-Qafqaz cəbhəsinin yaxınlığında yerləşməsi idi. Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə Qərbi Azərbaycanın rus qoşunlarının Qafqaz cəbhəsinə göndərilən qoşunlarının toplanış məntəqəsinə çevrilməsi İrəvan məktəblərinin vəziyyətinə xüsusilə mənfi təsir göstərmişdi. 1915-ci ildə rus-tatar məktəbinin müdiri H. Nərimanbəyov bu haqda yazırdı: "Avqustun ortalarından sentyabrın 25-dək qoşun məktəbdə

yerləşirdi. Əvvəl kazaklar qalırdı, sonra isə sanitar dəstəsi gəldi. Dərs keçməyə yer yoxdur"[15, F. 19.siy 1.v.114]. Daha sonra 27 noyabr 1915-ci il tarixli məktubunda H. Nərimanbəyov göstərirdi ki, "bu il yer olmadığından 27 şagirdi məktəbə qəbul edə bilmədik"[15, F. 19, siy.1. iş 121].

İrəvanda azərbaycanlıların təhsil aldıkları məktəblərin işinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasəti ilə əlaqədar olaraq rus-tatar məktəblərində ana dili tədrisinin gündən-günə sıxışdırılması və dərslərin tədricən rus dilində keçilməsi idi. Bu barədə Qafqaz Tədris dairəsinin qəyyumunun (çar Rusiyasında bəzi idarələrin müdirləri belə adlanırdı-müəllif) 1903-cü ilə aid hesabatında qeyd edilirdi ki, mahalın bütün ibtidai məktəblərinin 92,4%-də dərslər rus dilində keçilir, məktəblərin yalnız 7,6%-də şagirdlərə ana dili tədris edilir[16, 17].

Çarizmin milli ucqarlarda maarif sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin təhlilindən aydın olur ki, əhalinin maariflənməsi qayğısına qalmayan çarizim bu sahədə öz mənafeyinə uyğun siyasət həyata keçirmiş, digər müsbət təzahürlərin qarşısını isə müxtəlif vasitələrlə almağa çalışmışdır. Çar hökuməti bu siyasətinə sadıq qalaraq XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda açılmış məktəbləri müxtəlif bəhanələrlə bağlamışdı. 1920-ci ilə kimi artıq bölgədə 15 rus-tatar məktəbi qalmışdı[17, 16]. Rus-tatar məktəblərinin bağlanması ermənilərin rolu heç də çar hökumətindən az olmamışdır. 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırım siyasəti, daha sonra 1917-1918-ci illərdə davam etdirilmiş, 1918-ci ildə isə Ararat Respublikasının yaradılması ilə dövlət siyasəti statusu almışdı. Ermənilər təkcə azərbaycanlıları fiziki cəhətdən məhv və doğma yurdlarından deportasiya etməklə kifayətlənmir, həm də mədəniyyətin başlıca daşıyıcısı hesab edilən məktəbləri də ləğv edirdilər. Daşnak hakimiyyətinin hökm sürdüyü 1918-1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda qalmış həmin məktəblər də bağlanmış və 1920-ci ildə bütün Qərbi Azərbaycanda 2-3 rus-tatar məktəbi qalmışdı[18, 16]. Daşnak hakimiyyətinin təqiblərindən yaxa qurtarmaq məqsədilə onlarla görkəmli azərbaycanlı pedaqoq qonşu ölkələrə mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdı. XX əsrin əvvəllərində əsası hələ keçən əsrdə qoyulmuş dünyəvi məktəblərin inkişafı prosesi davam etmiş, bu prosesə əhalinin daha geniş təbəqələri cəlb edilməyə başlamışdı. Eyni zamanda XX əsrin əvvəllərində İrəvanın maarif həyatında müşayiət edilən ən mühüm tendensiyalardan biri qızların təhsilə cəlb edilməsi, qadın təhsilinin yaranması olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində maarif sistemində əldə edilən uğurlarla yanaşı, baş verən siyasi hadisələr-1918-ci ildə daşnakların hakimiyyətə gəlməsi, onların yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri sistemik soyqırım siyasəti maarif sahəsində əldə edilmiş uğurların sonrakı inkişafını təhlükə altında qoydu. XX əsrin əvvəlində mövcud olan məktəblərin əksəriyyəti bağlandı, illərlə yetişmiş pedaqoji kadrlar isə təqiblərdən yaxa qurtarmaq məqsədilə İrəvanı tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Daşnak terrorundan yaxa qurtara bilmiş şəxslər isə Stalin repressiyalarının qurbanı oldu.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində İrəvanda maarif sahəsində əldə edilən uğurlarla yanaşı çarizmin əsarətdə olan xalqlara qarşı həyata keçirdiyi mənfur ruslaşdırma siyasəti və xüsusilə ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı 1905-1906 və 1918-ci illərdə həyata keçirdikləri soyqırım siyasəti İrəvanın maarif sistemində mənfi təsir göstərən başlıca amillər olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Кавказский календарь на 1904 г. Типография А.В. Кутателадзе. Тифлис. 1903
2. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902. Эривань 1902, отд. 1.
3. Мəmmədov İ. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qəribsəyən üfüqləri. Bakı: Adiloğlu, 2002, 210 s.
4. Ermənistan MDA, F. 117, iş 459, v. 124-125
5. Ermənistan MDA, F. 19, siy.1. iş 121
6. Ermənistan MDA, F. 19. siy.2. v.30
7. Ermənistan MDA, F. 12, iş 14, v.6.9.
8. Ermənistan MDA, F. 197, iş 5.v.9
9. Кавказский календарь на 1917 г. Типография канцелярии Е.И.В. наместника на Кавказе. Казенный дом. Тифлис. 1916. с. 310
10. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı, 1978, 221 s.
11. Мəmmədov. İ. İrəvan dəftəri II. Sətirlənmiş duyğuların qəribsəyən sədası. Bakı: Adiloğlu, 2004, 318 s.
12. Ermənistan MDA, F. 19. siy 1. v.114
13. Adıgözəlov Ə. Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı: Təhsil, 2003. 92 s.
14. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902. Эривань 1902, отд. 1.
15. Ermənistan MDA, Fond 19. siy.1. iş 411. v. 3 (Qeyd: Ermənistan Arxivinin məlumatları İ. Məmmədov tərəfindən Tariximiz, Torpağımız, Taleyimiz. əsrində nəşr edilib. s. 623-651)
16. Ana dili. Birinci kitab. Müəlliflər: Rəfizadə Mirzə Şərif, Mirzə Qəmərinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyev, Məhəmmədov, Cəfərbəyov. Tiflis: "Qeyrət" 1908. 47 səh.şəkilli
17. Ana dili. İkinci kitab. Müəlliflər: Mirzə Qəmərinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyevlər, Məhəmmədov, Şəfibəyov, Sultanov və Mirzə Ələkbər Mirzəzadə. Tiflis: "Qeyrət", 1907. 72 s.
18. Ana dili. Üçüncü kitab. Müəlliflər: Mirzə Qəmərinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyevlər, Məhəmmədov, Şəfibəyov, Sultanov və Mirzə Ələkbər Mirzəzadə. Tiflis: "Qeyrət", 1907. 89 s.
19. Ağa Həsən Mirzəzadə. Məlik Məhəmməd və Yəmən padşahının nağılı. NaşƏ. Ələkbərov. Bakı. 1912. 32 s.
20. Həsənzadə Mirzə Hüseyn İrəvani. Tamam əlifba. Tiflis. Kultura. 1912. Birinci kitab. 38 səh.
21. Məhəmmədzadə A. Bədərəqətül-ətfal fi üsuli tədrisi-farsiyyə. Bakı. "Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi. 1911. 115 səh. şəkilli (fars dilində)
22. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Bakı: Yazıçı, 1983, 45 s.
23. Zeynalov Ə. İrəvan ziyalıları. Bakı: Oğuz eli nəşriyyatı, 1999, 364 s

B.O.KERIMOV**THE STATUS OF THE EDUCATIONAL SYSTEM IN YEREVAN CITY IN THE BEGINNING OF THE 20 CENTURY**

In the article is analyzed the situation of education system in Irevan city in the early twentieth century. Based on an analysis of historical sources and literature of the period shows that, at the beginning of the twentieth century, the Russian Empire, as well as its national education system in the event that one of the ends of a lot of new and progressive signs began to appear.

In the early twentieth century the development process of secular schools was still going on which founded in the 19-th century, and began to be involved large sections of the population to this process. At the same time the beginning of the twentieth century in tracing the life of Irevan's most important trends and educational opportunities to study one of the girls, was the creation of women's studies. Though at the beginning of the twentieth century, as well as the progress achieved in the educational system, the political events - Dashnak coming to power in 1918, they carried out a systematic policy of genocide against the indigenous population of the achievements made in the field of education has put under threat of development. The majority of schools that existed at the beginning of the twentieth century, the years of qualified teaching staff in Irevan had to leave in order to escape persecution.

Б.О.КЕРИМОВ**ПОЛОЖЕНИЕ В СИСТЕМЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ГОРОДЕ ИРЕВАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

В статье исследуется положение в системе просвещения в городе Иреване в начале XX века. На основе анализе источников того периода и исторической литературы показано, что в начале XX века в Российской империи, в том числе и в Азербайджане, являвшегося одним из ее национальных окраин, начали наблюдаться новые прогрессивные черты в прогрессивные черты. В начале XX века процесс развития светских школ, основы которых были заложены в XIX веке, продолжался, в этот процесс начали привлекаться более широкие слои населения. В тоже время в начале XX века одной из важных тенденций, наблюдавшихся в просветительской жизни Иревана, было привлечение девочек к обучению, появление женского образования. Наряду с достигнутым, в начале XX века успехами в системе просвещения, произошедшие в политической сфере события: приход в 1918 году к власти дашнаков, геноцид, осуществляемый систематически против коренного азербайджанского населения – поставил под угрозу дальнейшее развитие достигнутых успехов. Большинство школ, существующих к началу XX века были закрыты, педагогические кадры, возвращенные годами, чтобы избавиться от преследований вынуждены были оставить город Иреван.

Rəyçilər: t.e.n. S.Əliqızı, t.e.d. A.C.İsgəndərov

BDU-nun mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının 6 fevral 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №9).